

AZ ALAKKEVEREDÉS TÖRTÉNETÉHEZ

NYIRKOS ISTVÁN

A magyar nyelvtudományban a *kontamináció* fogalmi körébe tartozó jelenségeket különféle elnevezéssel illették. Beszélték *szóvegyítésről*, *szóvegyülésről*, *vegyülékszavakról*, *szóelegyedésről*, *szókeveredésről*, *kombináló szóalkotásról*, *kontaminációról*, *alakkeveredésről*, illetve *szerkezetvegyülésről*, *vegyülék-szerkezetéről*, *vegyülék-mondatokról* anélkül, hogy elkülönítették volna egymástól a *morfológiai* és a *szintaktikai* természetű keveredést, valamint a *képzők* és *ragok keveredésének* helyét a rendszeren belül.

A *kontamináció* fogalmának meghatározása a magyar szakirodalomban tehát megkésett, noha a nyelvtudomány eléggé gyakran használta fel Simonyitól kezdve bizonyos szóalakok és mondatszerkezetek létrejöttének magyarázati lehetőségeként. Simonyi azt írja, hogy „néha a szónak hangzására egyetlen egy más szó is bír annyi befolyást gyakorolni, hogy megváltozzék a kiejtése, s ilyenkor talán inkább azt kellene mondanunk, hogy a beszélő a két szót összehavarja s mintegy összeolvasztja” (Kombináló szóalkotás. Bp., 1890. 3). A jelenség lefolyására nézve megjegyzi, hogy „ha két szó egymással **ellentétes** vagy egymással **rokonjelentésű**: akkor ha az egyiket alkalmazzuk, a másik könnyen megpendül lelkünkben, mintegy fülünkbe csendül, úgy-hogy könnyen jöhet nyelvünkre is ugyanabban a pillanatban, midőn társát kiejtük” (i. m. 8), illetőleg „a képzettársulás a jelentésbeli és hangbeli rokonságnál fogva olyan erős, hogy az új szó a réGINEK kisebb vagy nagyobb részét fölveszi magába” (i. m. 9).

Horger már olyan észrevételeket tesz, amelyek alapján szolgálhatnának egy definíciónak is, amikor azt fejtegeti, hogy például az *ordibál* szó esetében „az 'ordít' képzet megfelelő hangsorának képzése közben egyszerre olyan erővel tolakodott be a tudatba a közel rokon 'kiabál' képzet is, hogy ettől a pillanattól kezdve teljesen kiszorította a tudatban elfoglalt helyéből az 'ordít' képzetét és ennek következtében még az *ordít* hangsor képzésének teljes befejezése előtt maga vette át a központi beidegzés (innervatio) munkáját” (A nyelvtudomány alapelvei. Bp., 1914. 78–79). Hasonló folyamat játszódik le szerinte olykor az ellentétes jelentés alapján társuló szavak esetében is. A *messzebb* 'messzebb' alak kapcsán írja, hogy a 'messzebb' képzethez tartozó hangsornak képzése közben a képzettársulás törvénye alapján ugyan, de szokatlan erővel betolakodott a tudatba az ellentétes értelmű 'közelebb' képzet és körülbelül a hangsor közepétől kezdve ez ragadta magához a beidegzés intézését. Az ilyen jelenséget — írja Horger — *szóvegyülésnek* vagy *contaminationnak* szoktuk nevezni” (i. h.).

Airila szerint (Johdatusta kielen teoriaan. II. Kielen äänneasu ja sen muttuminen. Porvoo – Helsinki, 1946, WSOY. 101–108) a „keveredés, a vegyülés alapja az, hogy egy időben két kifejezés tolul a tudatba úgy, hogy ezek vegyüléséből egy harmadik születik, egy új kifejezés. A kifejezéseknek a tudatban egy időben való előfordulásának oka azok jelentésének hasonlósága vagy ellentétessége, azoknak gyakran véletlen egymás utáni vagy közeli előfordulása” (i. m. 101). Airila ugyancsak rámutat arra, hogy nemcsak szavak, hanem képzők, ragok és bizonyos mondatszerkezetek is létrejönnek kontamináció útján (i. m. 101–102).

„A szóalkotás problémái” című áttekintésében Papp István (MNy. IX, 28) a korábbi nézetekkel megegyezően magyarázza a *szóvegyülés* létrejöttét: „A beszélő tudatában egyszerre tolul fel két szinoníma, s a kimondás alkalmával a két hangsor egybevegyül. Két név kapcsolatából azonban nem összetett szó, hanem egyszerű szó támad, a jelentés egész, amit a vegyülék-szó hordoz, az alkotóelemek jelentésmozzanataiból tevődik össze, mindkettő jelentésárnyalatát egyesíti, s azonkívül még többletként egyfajta tréfás, humoros érzelmi elem is járul hozzá” (i. h.), példaként a *csokréta* szót említve.

Erkki Itkonen szerint „a kontamináció igazában egy új szó létrejöttét jelenti a tudatban egy időben föltoluló két szóból” (KST. 201).

Összefoglalásképpen tehát azt mondhatjuk, hogy a kontaminációt nem korlátozhatjuk csupán a *szóalkotás* körére, hanem ki kell terjesztenünk a *mondattanra* is. A kontamináció alapvető oka a nyelvi *asszociáció* jelensége, amely két jelentésanilag hasonló vagy ellentétes szóalakot, illetőleg két hasonló szerkezetet juttat a tudatba, melynek eredményeképpen nyelvi úton, alakilag is keveredve jön létre egyetlen egyszerű szó vagy szerkezet. A Papp Istvántól említett tréfás, humoros érzelmi elem megjelenése egyáltalán nem törvényszerű.

A korábbi kutatások alapján (vö. Friedrich Diez: Etimologisches Wörterbuch der Romanischen Sprachen, XVIII, XIX. füzet, 1876; Ziemer: Junggrammatische Streifzüge im Gebiet der Syntax² 1883; uő: Vergleichende Syntax der Comparison, 1884; Herman Paul: Prinzipien der Sprachgeschichte² 1886 Contamination c. fejezet, B. I. Wheeler: Analogy and the Scope of its Application in Language. Ithaca. New York. 1887; Airila: i. h. stb.) a kontaminációnak két nagy csoportját különíthetjük el: az *alaktani* (morfológiai) és a *szintaktikai kontaminációt*, beleértve ez utóbbiba a ragok keveredését is.

Rendszertani szempontból azt mondhatjuk, hogy a *kontamináción* (alakkeveredésen) belül célszerű elkülönítenünk:

I. *morfológiai (alaktani) alakkeveredést*, amelyen belül

1. a *szókeveredést*, szóvegyülést (kombináló szóalkotást, szóvegyítést) különíthetjük el (pl. *csokor* × *bokréta* = *csokréta*, másfelől
2. a *képzőkeveredést* (pl. *megmásít* × *másol* = *megmás-l-ít*), illetőleg

II. *szintaktikai (mondattani) alakkeveredést*, azaz szerkezetvegyülést, melynek szintén két típusa van,

1. a *mondatkeveredés* és
2. a *ragkeveredés* (pl. *alatt* × *lent* = *alant*).

Ez alkalommal a *mondatkeveredés* jelenségével foglalkozunk behatóbban, mivel a nyelvtudomány mintha kevesebb figyelmet fordított volna a múltban erre a területre. Azaz pontosabban azt mondhatnánk, hogy bár olykor-olykor Simonyinál és máshol is (Erdélyi Lajos: Az összevont mondat. NyK. 27: 273; Kalmár Elek: NyK. 28: 299; Kertész Manó: Analógia a mondat szerkesztésben. Bp., 1905 kny. a Nyr-ből; Szinnyei: Nyr. 19: 75–76; Simonyi: Nyr. 34: 94; Horger: A nyelvtudomány alapelvei. Bp., 1914. 79–81 stb.) találunk példákat, adatokat a kontaminációval való magyarázatra, de olyan következetesen és rendszeresen mint Klemm, senki sem támaszkodott rá. Klemm (MTMTan. 1928–42) alapján úgy látszik, hogy a *kontamináció* mint módszer sokkal hatékonyabban hasznosítható a mondattan, mint a szótan területén. A korábbi (Klemm: i. m., illetőleg Erdélyi, Kalmár, Kertész, Szinnyei imént idézett művei) és saját kutatásaim alapján számos mondat-típus (mellékmondat-típus) keletkezésében számolhatunk a kontaminációval. A teljesség igénye nélkül — igen röviden — az alábbi mondat-típusokat említhetjük: 1. *Rég(en) nem láttam* (< *Rég láttam* × *Hosszú időn át nem láttam*); 2. *Most itt van falu szegénye* (< *Most ő itt van* × *Ő a falu szegénye*); 3. *Nem látott senkit se(m)* (< *Nem látott senkit is* × *Senkit se(m) látott*); 4. *Hét éves (el)múlt* (< *Hét évet (el)múlt* × *Hét éves volt/vala*); 5. *Attól félek, hogy ...* (< *Félek azon, hogy ...* × *fél vmitől/vkitől*), *Törődik valamivel* (< *Törődik valamin* × *Gondol valamivel*); 6. *Akasztófa alája* (nyj.) (< *Fának/Ő alája* × *Fa alá*); 7. *El van adva (addal) a búzát* (nyj.) (< *Eladták a búzát* × *el van adva a búza*); 8. *Fele úton* (< *Fél úton* × *Az út felén*); 9. *Ideje volna már indulni/induljunk* (< *Ideje volna már, hogy induljunk* × *Jó volna már indulni*); 10. *Por lepte könyv* (< *Por lepett könyv* × *Por lepte a könyvet*); 11. *Ira vala* (< *íra* × *ír vala*), *megír vala* (< *megír vala* × *megírta*) (Klemm: i. m. 100), *írék vala* (< *írék* × *írtam vala*; Papp I.: UKH. 201) 12. *Nem olvastam írásban sem* (< *Nem olvastam írásban is* × *Írásban sem olvastam*), s bizonyára mondatvegyüléssel kell továbbá számolnunk a vonatkozó mondatok egyes típusainak keletkezésében is: 13. *Gyertya vagyok, gyertya, de mely nem ég* (Csokonai) (< ... de az nem ég × mely nem ég),

Tán a hidegség csak külső palást, de melly alatt jó s érző szív dobog? (Vörösmarty) (< de az alatt ... × mely alatt jó ...); 14. *Hamarább megjöttetek, mintsem gondoltuk* (< Hamarább megjöttetek, mint gondoltuk × Hogy oly hamar megjöttetek, nem is gondoltuk), *Te nagyobb vagy, mintsem én* (< Te nagyobb vagy, mint én × Én nem vagyok oly nagy mint te); 15. *Ugy tetszik, mintha még nem láttam kendet* (vö. nyj. Ugy tetszik, mintha még nem láttam kendet (< mintha nem láttam volna × még nem láttam kendet); 16. *Félek, hogy valami baja ne történjék* (< Félek, hogy történik valami × baja ne történjék); 17. *Hiába tagadod, hogy nem voltál ott* (< Hiába tagadod, hogy ott voltál × Hiába mondod, hogy nem voltál ott), *Megtiltotta, hogy ki ne adja* (< Megtiltotta, hogy kiadja × Ne adja ki); 18. *Én jobban tudom, hogynem te* (< Én jobban tudom (annál), hogy 'ahogy' te tudod × Te nem tudod jobban nálamnál); 19. *Ne félj, hogy senki nem szól valaha melletted* (< Nincs ki valaha melletted szóljon × Soha senki se szól melletted); 20. *Mit használ, ha oda megyek?* (< Mit használ, hogy oda megyek × mi hasznom, ha oda megyek ...); 21. *Ha talán Toldit soha meg ne lássa: beállhat idővel szive gyógyulása* (< ha meg nem látja × ne lássa meg soha); 22. *Ha ott ne légyek, beléhal a vízbe* (< Ha ott nem leszék vala, beléhal vala a vízbe × Ott ne légyek (...) s beléhal a vízbe); 23. *Ha nē vónék olyan betegős, hát emönnék* (< ha nem vónék ... × ne vónék csak ...); 24. *Látom a holdat feljönni* (< látom a holdat × látom feljönni); 25. *Nem tudott mit szólni* (< nem tudott szólni × nem tudta, mit szóljon); 26. *El kell menjek, El kell hogy menjek*. Klemm az ilyen típusú mondatok (*el kell menjek, el kell hogy menjek*) keletkezését **mondatátszövődéssel** magyarázta (i. m. 561), alighanem helyesebbnek kell tartanunk viszont Balassa, Molecz, Kertész, Steuer véleményét, akik a fenti szerkezetek keletkezését, illetőleg szórendjét az *El kell mennem* × *Kell, hogy elmenjek* mondatformák **elegyedésével** magyarázza. 27. *Valószínűleg, hogy ... Remélhetőleg, hogy ...* (< valószínű, hogy × valószínűleg (nem megyek) ...; remélhető, hogy ... × remélhetőleg nem megyek ...). Ez utóbbi mondatformák a mai nyelv termékei, s leginkább a nyelvhelyességi kézikönyvek, cikkgyűjtemények példamondatai között találhatók mint helytelen, elkerülendő formák. Ugyanakkor viszont nyelvi tények, amelyek minden bizonnyal kontamináció eredményei.

Az áttekintés alapján most már nyilvánvalónak látszik, hogy a kontaminációval mint magyarázati lehetőséggel igen komolyan kell számolnunk, különösen a mondattan területén. A morfológiai (lexikális) kontamináció alkalmazásának lehetőségéhez a kutatás nagy reményeket fűzött. A tudománytörténeti vizsgálódás viszont eléggé egyértelműen bizonyítja, hogy a lexika, illetve az alaktan területén a szerepe csekély, s inkább rövidletű, egyedi, ritka, elszigetelt nyelvi formák, jelenségek (*csokréta, száméntalan,*

bizgat, dokumány,) 'okmány, dokument' stb.) magyarázatára nyújt lehetőséget. A szintaktikai jelenségek magyarázatában a szerepe viszont jóval nagyobb, mint amelyet a korábbi kutatás, illetőleg szemlélet szánt neki, vagy amelyet akár a mai kutatás is gondol. A mondattan területén a szerepe jelentősnek látszik még akkor is, ha a kontamináció bekövetkeztét, lefolyását nyelvi úton nem tudjuk is kézzelfoghatóan bizonyítani, s kénytelenek vagyunk a jelenség bekövetkeztét, megtörténtét képzettársítással, szerkezetek tudatbeli társításával magyarázni, s megkeresni azokat a konkrét nyelvi képződményeket, amelyek a legvalószínűbb alapformákat szolgáltatották vagy szolgáltatathatták a szerkezetek vegyüléséhez.

Összegezőképpen azt mondhatjuk, hogy a szintaktikai kontamináció

1. új *mondatmorfológiai variánsokat* hozott létre, amelyekre egyértelmű bizonyítékot nyújt az ismertetett huszonhét szerkezetípus.

2. Joggal föltehető, hogy szerepe volt az ősi kéttagú mondatból kialakuló háromtagú mondat létrejöttében (pl. *Né 'nő' jön!, Fi 'férfi' jön! > Né, fi jön!* vö. Nyirkos: MNy. 80: 458–60).

3. De talán még az sem elképzelhetetlen, hogy a finnugor népköltészet ismert párhuzamos mondatszerkezetei egyes esetekben kiinduló pontjai lehettek a kontamináció bekövetkeztének. Az asszociációs folyamat olyan szerkezetkeveredést okozhatott, mely bizonyos mellérendelő szóösszetétel-típus létrejöttével járt (vö. vog. *χūrām ētēŋ χūrām xātēl ... 'Három éjjel, három nappal ...' > éjjel-nappal* Nyirkos: i. h.

4. A kontamináció mint magyarázati lehetőség nemegyszer hasznosítható bizonyos sajátos költői, egyéni nyelvi formák megvilágításában (pl. Radnóti: *Engem hisz egyedül* < vmit hisz × hisz valamiben/valakiben; l. még Ady: *Égtek lelkemben kis rőzsedalok / arról, hogy meghalok.* < szól a dal valamiről × ég valami a lelkemben stb.), s ez már szövegtani-stilisztikai vetületű jelenség.